

Ten geleide

Waarde lezer,

We mogen weer beginnen aan een nieuwe jaargang van ons tijdschrift, jaargang 27. We zijn dankbaar dat u, lezer, ons werk apprecieert. We hebben een sterke redactie waarmee we telkens weer proberen kwaliteitsvolle nummers uit te brengen. Hopelijk blijft dit ook in de toekomst mogelijk. Daarom vragen we u om uw abonnement bij ingang van deze nieuwe jaargang te vernieuwen en € 12,- (of meer) te storten op ons rekeningnummer onder vermelding van uw naam en uw adres. Wanneer u dit stipt doet en niet te lang wacht, maakt u het ons een stuk gemakkelijker. Van harte dank!

Met de Advent worden we in een nieuw kerkelijk jaar binnengeleid. Het is een kostbare tijd, van stilvallen, luisteren, wachten en verwachten. Misschien kunnen we wat meer tijd maken voor de Stilte, voor gebed, voor een eenzame wandeling. Want: 'Gij komt tot ons heel onverwacht!'.

Met de Advent veranderen we ook van leesrooster: vanaf nu staat het evangelie van Matteüs centraal. Daarom bieden we u in dit nummer een kleine inleiding op dat evangelie van de hand van prof. Adelbert Denaux. Ondergetekende schreef een bijdrage over de monumentale tekst van de Bergrede, waaruit gedurende verschillende zondagen gelezen zal worden.

In de Advent denken we spontaan ook aan de profeet Johannes de Doper. Wie was hij eigenlijk en wat was zijn band met Jezus? Bianca Lataire neemt ons mee op de weg van een historische reconstructie.

Op het einde van dit nummer vindt u aankondigingen van activiteiten die wij als Bijbelhuis organiseren. Uiteraard verwachten we u massaal op ons Bijbeleven van zaterdag 2 mei. Maar hopelijk mogen we u al eerder ontmoeten. Graag tot ziens!

Jean Bastiaens

Kleine inleiding op het evangelie volgens Matteüs

Het Nieuwe Testament opent met het Matteüsevangelie. Het is het ‘eerste’ evangelie. De reden daarvan zal zijn dat het lange tijd, sinds de late tweede eeuw, is gezien als het ‘oudste’ evangelie. Het genoot al vroeg grote waardering. Het bepaalde dan ook al gauw het kerkelijk beeld van Jezus. Naderhand, in de 19de eeuw, is men gaan inzien dat Matteüs weliswaar het eerste, maar niet het oudste evangelie is. Die eer viel voortaan Marcus te beurt.

Matteüs is niet het enige evangelie. Er zijn er vier, elk met hun eigen Jezusverhaal, hun eigen taal, stijl en kenmerken. De kerkelijke traditie heeft deze eenheid in verscheidenheid uitgebeeld met verwijzing naar het openingsvisioen van Ezechiël. Daar verschijnen vier levende wezens: ‘De gezichten van de vier wezens leken van voren op dat van een mens, rechts leken ze op dat van een leeuw, links op dat van een stier en van achteren op dat van een arend’ (Ez 1,10; vgl. Apok 4,7). In de iconografie wordt Matteüs dus afgebeeld als een (ge vleugelde) mens, Marcus als een leeuw, Lucas als een stier en Johannes als een arend.

1. Schrijver en geschrift

Vanaf de 2de eeuw (Papias, Ireneüs) leert de traditie ons dat de schrijver van het eerste evangelie de apostel-tollenaar Matteüs is, van wie sprake is in de roepingperikoop in Matteüs 9,9 en wiens naam ook voorkomt in de apostellijsten (Matteüs 10,3 parr.). Hij zou bovendien in het Hebreeuws of in het Aramees geschreven hebben. Van dit zogenaamde oorspronkelijk Hebreeuws geschrift weten wij verder niets, behalve in vermeldingen en citaten bij de vroegchristelijke auteurs. Daardoor weten wij niet welke de band is tussen het ons bekende Matteüsevangelie en dit onbekende

geschrift. Gelukkig kan men het evangelie met veel vrucht lezen en beleven zonder zich te moeten vermoeien met de vele veronderstellingen omtrent het ontstaan.

Uit de studie van het evangelie zelf blijkt dat het in het Grieks is geschreven en dat de auteur zich bij zijn redactie bediende van Griekse bronnen. Als voornaamste bron geldt het oudere Marcus-evangelie, dat hij van zeer nabij volgt. Verder maakt Matteüs nog gebruik van een verloren gegaan geschrift dat bijna uitsluitend woorden of redevoeringen van Jezus bevatte, en dat ook door Lucas werd gebruikt (de zogenaamde Q-bron, afkorting van het woord *Quelle*).

Ten slotte beschikte Matteüs nog over eigen traditiegoed, dat we in geen enkel ander evangelie vinden. De schrijver van het Matteüsevangelie zou afkomstig zijn uit een joods-christelijke milieu. Hij was wellicht een bekeerde schriftgeleerde en een sterk universalistisch voelende rabbi.

Het Matteüsevangelie werd waarschijnlijk geschreven tussen 75 en 90 A.D.: afhankelijkheid van Marcus, toespelingen op de val van Jeruzalem in het jaar 70 (zie Matteüs 22,7), veelvuldig stereotiep en enigszins onhistorisch gebruik van de wending ‘schriftgeleerden en Farizeeën’ wijzen een vroegere datering af.

De plaats van het ontstaan zou het noorden van Israël of Syrië kunnen zijn, want de geloofsgemeenschappen voor wie Matteüs schrijft, lijken Griekssprekende joden-christenen die, hoewel een eigen gemeenschap vormend, waarschijnlijk nog te midden van joden verbleven en in hun leven en denken nauw verbonden bleven met de joodse situatie en problematiek.

2. Hoe ging Matteüs te werk ?

Aan de hand van schriftelijke en mondelinge tradities heeft Matteüs zijn evangelie geschreven. Als algemeen kader volgde hij het Marcusevangelie dat hij grotendeels overnam. Soms echter, vooral in de eerste elf hoofdstukken, veranderde hij diens volgorde. Bovendien laste hij een groot aantal woorden en uitspraken van Jezus in en leidde zijn evangelie in met twee hoofdstukken waarin hij de herkomst en de betekenis beschreef van Jezus Christus ‘de

zoon van David, de zoon van Abraham' (1,1). Deze beginwoorden zijn een programma. Matteüs wil laten zien dat Jezus inderdaad de zoon is van David, de door God beloofde messias, en dat in Hem de belofte van God aan Abraham, de stamvader van het joodse volk, in vervulling is gegaan.

Hoe gaat Matteüs daarbij te werk? Vermoedelijk was Matteüs voor zijn bekering tot het christendom een joodse leraar (vgl. Mt 13,52). Ook als christen heeft hij een grote zin voor heldere didactiek bewaard. Hij houdt van klare formuleringen en duidelijke overzichtelijkheid. Woorden, verhalen en thema's die bij elkaar horen, brengt hij bijeen. Zo heeft hij een verzameling parabels, wonderverhalen, enz. Vooral de woorden van Jezus verzamelt hij en brengt ze onder in vijf grote redevoeringen, mooi verdeeld over het gehele evangelie. Het zijn die onvergetelijke teksten die elke christen zo vertrouwd zijn: de bergrede (5,1-8,1), de zendingsrede (9,36-11,1), de parabelrede (13,1-52), de rede over de gemeente/kerk (18,1-35), en de rede over de eindtijd (24,3-25,46). We kunnen daar nog aan toevoegen de rede tot de schriftgeleerden en de farizeeën (23,1-39). Met grote trefzekerheid tekent Matteüs Jezus als de ongeëvenaarde leraar die, als een nieuwe Mozes (de grote leraar van de joden), zijn leer verkondigt over het Rijk der hemelen en de nieuwe gerechtigheid. De verhalen van Marcus worden ingekort. Overbodige details worden weggelaten om plaats te maken voor het verkondigend en belerend woord van de Meester.

Het evangelie van Matteüs is niet alleen het meest heldere evangelie. Het is ook het rijkste evangelie. Het wekt onweerstaanbaar de indruk van overvloed. Zijn boek is een schat vol voorbeelden, citaten, verhaaltjes, toespraken, gelijkenissen. Met zijn 28 hoofdstukken - tegenover 16 in Mc en 24 in Lc - is Matteüs trouwens wel het langste evangelie. Deze combinatie van rijke overvloed en overzichtelijke helderheid hebben het Matteüs-evangelie in de vroege Kerk tot een soort bestseller gemaakt. Zijn tekst werd het vaakst in de liturgie opgenomen, zowel in het Oosten als in het Westen. Zijn taal, die breed is en toch nooit zwaar, leent

zich bijzonder goed voor het liturgisch gebruik. De formuleringen van Matteüs zijn nooit gezocht, zijn gedachten nooit obscuur. Is hij diepzinnig, dan blijft hij helder. In deze helderheid proeven wij het talent van de catecheet of leraar.

3. Structuur of een dubbel bouwplan

Het compositietalent van Matteüs blijkt onder meer uit een algemeen overzicht van zijn evangelie.

- De hoofdstukken 1-2 bevatten de proloog, het zgn. matteaanse kindheidsevangelië.
- In 3,1-4,11 (Mc + Q) volgt de aanvangstrilogie (Johannes de Doper, doopsel en bekeringen).
- In Matteüs 4,12-11,1 (het enige gedeelte waarin Matteüs op betrekkelijk zelfstandige wijze de orde van Marcus veranderd heeft), worden, na de beschrijving van Jezus' aankomst in Galilea (4,12-17) en de roeping van de eerste vier leerlingen (4,18-22), in hoofdstuk 5 tot 7 (de programmatische bergrede) Jezus' onderricht en in hoofdstuk 8 en 9 (wondercyclüs) Jezus' genezende werkzaamheid weergegeven. Dit geheel omkadert Matteüs met de redactionele samenvattingen 4,23-25 en 9,35-38. In hoofdstuk 10 (de zendingsrede) krijgen de leerlingen de opdracht dezelfde activiteit als Jezus te verrichten.
- In Matteüs 11,2-13,58 zijn hoofdzakelijk redestukken samengebracht. In hfd 11 geeft Matteüs drie kleine eenheden, waarvan de eerste (over de Doper: 11,2-19) hier geplaatst werd omwille van de toespelingen op de werken die de Christus in hfd 8-9 verrichtte. Hfd 12 begint met drie twistgesprekken; de rest bestaat uit de lange Beëlzebub-discussie, gevolgd door de perikoop over de ware verwantschap. Hiermee kan vergeleken worden de lange parabelrede (13,1-52) met aansluitend de Nazaretperikoop.
- Het vervolg van het evangelie (vanaf 14,1 tot het einde) loopt parallel met de tekst van Mc. Het handelt over Jezus' optreden op de grenzen van Galilea en in Perea en Judea, d.i. zijn tocht

naar Jeruzalem en eindigt met zijn laatste optreden in deze stad. We kunnen de volgende delen onderscheiden:

de broodsectie (14,1-16,12);
de kerksectie (16,13-20,16);
Jezus te Jeruzalem (20,17-25,46);
Jezus' lijden en verrijzen (26,1-28,20).

Aan te stippen valt dat de redevoeringen in de hoofdstukken 18 (kerk), 23 (anti-Farizeese rede) en 24-25 (eschatologische rede) wel in kern in Mc staan, maar door Matteüs met Q-stof en eigen materiaal tot grote stukken zijn uitgebreid.

Peter Schmidt meent dat Matteüs een dubbel bouwplan heeft: een *narratief* plan: het drama, en een *retorisch* plan: het onderwijs¹. In de narratieve structuur volgt Matteüs trouw de lijn van het Marcusevangelie. In de retorische structuur heeft hij de uitspraken van Jezus steeds bij elkaar gezet en ondergebracht in vijf grote redevoeringen. Voor het schema: zie volgende bladzijde.

evangelie volgens Matteüs 1,1-9,12 op Papyrus 1 (gedateerd rond het jaar 250)

¹ P. SCHMIDT, Het Evangelie volgens Matteüs, in J. FOKKELMAN & W. WEREN (red.), *De Bijbel literair: Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*, Zoetermeer & Kapellen, 2003, pp. 499-512.

1,1-2,23	Proloog: geboorte, openbaring en vervolging
3,1-4,11	Doopsel en bekoring
4,12-25	De komst naar Galilea
5,1-7,29	De bergrede
8,1-9,35	Redding metterdaad
9,36-10,42	De zendingsrede
11,1-12,50	Jezus zet zelf zijn zending voort
13,1-52	De parabelrede
13,53-17,27	Scheiding der geesten
18,1-35	De gemeenterede
19,1-23,39	Naar de botsing in Jeruzalem
24,1-25,46	De eschatologische rede
26,1-27,66	Verwerping, passie en dood
28,1-20	Epiloog: de verrezen Heer zendt vanuit Galilea zijn kerk uit over de wereld.

4. Drie kenmerken

We mogen niet blijven staan bij vrij uiterlijke beschouwingen over de structuur, ofschoon die reeds het een en ander van Matteüs' bedoelingen duidelijk maakt. Reeds een onbevooroordeelde eerste lezing brengt ons in contact met de eigen toon van dit geschrift. Door nadruk en thematische herhaling wil de schrijver ideeën onderstrepen, en het blijkt ten overvloede dat Matteüs een eigen boodschap te brengen heeft, waarbij vitale kerkbelangen hem na aan het hart liggen. Met J. Lambrecht² brengen we de kenmerkende aspecten van het Matteüs-evangelie onder drie trefwoorden samen, zonder dat we daarom van onderling scherp afgebakende gebieden kunnen spreken.

² J. LAMBRECHT, Matteüsevangelie, in *Catholica* II, Hilversum, 1968, p. 1763-68.

a. Christendom en Jodendom

De eigen situatie van de Matteaanse Kerk

De (lokale) kerk waarvoor Matteüs zijn evangelie schrijft, bevindt zich in een bijzondere situatie. De vrij jonge kerkgemeenschap van Matteüs bestaat grotendeels uit joden-christenen, die zich nog sterk gebonden achten aan de joodse Wet, joodse opvattingen en levenswijze. Daarnaast bevat zijn Kerk ook een groep heiden-christenen, die zich veel vrijer opstellen ten opzichte van het jodendom, met het gevaar zelfs belangrijke joodse waarden onnodig te verwerpen. Bovendien leeft deze jonge Kerk, die nog op zoek is naar haar eigen identiteit, te midden van een sterk joods getekende omgeving. Dit feit noodzaakte de christenen zich te bezinnen op hun verhouding tot het jodendom. Enerzijds wist men dat het christendom ontstaan was in de schoot van het jodendom en dat Jezus, de apostelen en de eerste christenen joden waren. Maar anderzijds moest men dagelijks ondervinden dat joden en christenen meer en meer uit elkaar groeiden.

Kort na het jaar 70 hadden de joodse leiders zelfs beslist dat elke jood die Jezus als de messias beleed, uit de joodse gemeenschap moest worden gestoten. De jonge christelijke gemeenschap was daarom verplicht haar verhouding tot het jodendom duidelijk te maken, zowel voor de christenen zelf als voor de joden. Alles draaide rond de vraag wie Jezus was. En rond die andere vraag: hoe is het te verklaren dat het joodse volk, dat zolang had uitgezien naar zijn messias, Jezus niet heeft aanvaard? Op deze vragen wil Matteüs een antwoord geven.

Belofte en vervulling

Om de christelijke aanspraken tegenover joden en joden-christenen te verantwoorden, heeft Matteüs veel aandacht voor het bewijs uit de Heilige Schrift, d.i. het Oude Testament. Wel veertig keer verwijst Matteüs naar het O.T. Herhaaldelijk duikt het refrein op: 'Dit is gebeurd om te vervullen wat in de Schrift voorzegt was...'. Wat met Jezus van Nazaret gebeurde, staat in verband met het Oude Verbond; het was voorspeld; het Jezusgebeuren is vervulling.

Jezus, de Mensenzoon, is de aangekondigde messias (1,1; 16,16). Wat Jezus is, wat hij zegt en doet, ligt in de lijn van de verwachtingen die in de Wet en de profeten zijn uitgedrukt. De Schriften zelf getuigen van de waarheid van de visie van de christenen op Jezus van Nazaret.

Dit positieve schriftbewijs vertoont echter ook een negatieve keerzijde: de polemiek tegen het joodse volk en vooral tegen zijn leiders, voor zoverre die Jezus van Nazaret hebben afgewezen. Matteüs vestigt herhaaldelijk de aandacht op de ontrouw en de kwade trouw van het joodse volk (zie bijv. hfd 2; 8,11-12; 23,1-39; 27,62-66; 28,11-15; en vooral de gelijkenis van de boze wijngaardeniers in 21,33-45). Strijdvaardiger dan Marcus beschrijft Matteüs de botsing tussen Jezus en de leiders van het joodse volk. Vooral de farizeeën en de schriftgeleerden moeten het ontgelden. Steevast krijgen ze de weinig vleiene naam van huichelaars: onder hun vrome schijn gaan minder mooie praktijken schuil! Tegen de achtergrond van de tegenstelling tussen joden en christenen in de kerk van Matteüs, begrijpen we deze verstrakking van de standpunten.

De felheid waarmee Matteüs de botsing tussen Jezus en de joodse leiders beschrijft, belet hem evenwel niet de onaantastbare zekerheid van de diepe verbondenheid van Israël en de Kerk te beklemtonen. Het woord 'vervullen' is Matteüs zeer dierbaar in dit verband. Jezus is niet gekomen om de joodse wet af te schaffen maar om ze te vervullen. Hij legt een grote nadruk op de blijvende geldigheid van de Wet, maar in deze zin, dat Jezus, tegen de overlevering van de rabbijnen in, die Wet interpreteert en corrigerend terugbrengt naar haar eigenlijke en innerlijkste bedoeling. Tegen sommige heiden-christelijke tendensen, die schoon schip willen maken met het joodse erfgoed en die een libertijns vrijheidsbegrip huldigen, beklemtoont Matteüs de blijvende verbondenheid van christendom en jodendom.

De christenen zijn de erfgenamen van Israël. Ze zijn leerlingen en volgelingen van de Heer Jezus, een volk dat vruchten moet voortbrengen (21,43; vgl. 7,16-20; 12,33 en 13,3-9. 19-23). De diepste waarden van het jodendom worden bewaard en geïntegreerd. Maar

tegelijk worden de particularistische grenzen van de feitelijke godsdienstige traditie van het jodendom overstegen. Alle volken moeten leerling worden op de basis van het doopsel en de vernieuwde, messiaanse Torah (28,16-20). Men kan dus terecht spreken van een matteaanse visie op de heilsgeschiedenis. God had zijn plan met Israël. Hij heeft rekening moeten houden met het falen en weigeren van dat volk. Thans is er het Rijk van zijn Zoon, de Kerk. Zeer sterk wordt de universele heilswil van God beklemtoond.

b. Een catechetisch evangelie

Het catechetisch karakter blijkt uit de vele uitspraken, de lange redevoeringen, de belerende systematisatie. Wanneer Matteüs de verhalen van de traditie uitbreidt, doet hij dit vaak met een didactische bedoeling (zie bijv. het ingelaste stuk 14,28-31 omtrent de kleingelovigheid van Petrus). Ook de door Matteüs herschreven en geïnterpreteerde wonderverhalen staan in dienst van de belering. Het zijn verkondigingsvoorbeelden geworden. De nadruk ligt er op de persoon van Jezus, op het geloof en op de navolging. Het onderricht verraadt zeker een leerstellige bedoeling; daarvan getuigt de leerinhoud van de spreuken, gelijkenissen en discussies. Toch valt op hoe sterk parenetisch (= vermanend, aansporend) de toon is. Het Matteüsevangelië wordt niet ten onrechte een moraliserend evangelie genoemd. In geen geval aanvaardt Matteüs een tegenstelling tussen leer en leven. Hij eist een 'grotere gerechtigheid' dan die van de farizeeën en de schriftgeleerden, een terugkeer naar de oorspronkelijke wil van God (vgl. 19,8).

c. Een kerkelijk evangelie

Dit begrip laat menige schakering toe. Het onderrichtend karakter, het inkorten van de verhalen door weglating van vele details, de ietwat onpersoonlijke, goed geschaafde stijl: dat alles geeft de indruk dat zeer vroeg teksten uit Matteüs in de liturgie werden gebruikt. Wellicht kregen ze zelfs door dat gebruik hun uiteindelijke vorm. Men kan ook aannemen dat vele aansporingen hun gerichtheid ontvingen vanuit concrete kerkelijke situaties en

behoeften. Matteüs geeft zowat overal, maar meer speciaal in hfd 10 en 18 ‘kerkelijke’ instructies: met betrekking tot missionering en vervolging, tot de verhouding van de christenen onderling en tot de herdersplicht van de leiders. Alleen in Matteüs komt de term ‘kerk’ (*ekklèsia*) voor (16,18; 18,17); hij duidt op een sociologische, institutionele grootheid.

Ten slotte mag dit evangelie kerkelijk heten, omdat het zich niet alleen polemisch richt tegen de joden, maar tevens belerend tot de eigen broeders. De Kerk van Matteüs is reeds haar oorsprong en enthousiasme ontgroeid. Ze is een *corpus mixtum*: goede en slechte christenen leven samen, met alle gevolgen van dien. Matteüs heeft zich beter dan wie ook gerealiseerd dat het niet voldoende is zich te bekeren, ‘christen’ te worden. Hij heeft ervaren hoe men ook na de bekering nog het risico loopt bij het oordeel in de vuuroven geworpen te worden (13,50). Men kan als Petrus, ook na de bekering, nog ‘kleingelovig’ worden (14,32). Daarom spoort hij telkens zijn christenen weer aan vruchten voort te brengen, de liefdewerken van Christus te doen (11,2-5; 11,19; 12,7; 22,29-30; 23,23). Bij het eindoordeel zal de orthodoxie niet volstaan: op de *orthopraxie* zal het aankomen. Het volstaat niet ‘Heer, Heer’ te zeggen, men moet de wil van de Vader *doen* (7,21-23; 25,31-46). Uit deze oproep tot daden, en uit de voortdurende aanwezigheid van het oordeelsperspectief blijkt de grote ernst waarmee de evangelist Matteüs de roeping tot het christelijk leven opvat. Tegelijk wordt deze radicale ernst gemilderd en in evenwicht gebracht door de even grote nadruk op Jezus’ unieke zachtmoedigheid (11,29; 21,5; 8,17; 12,20), die zelf de weerspiegeling is van de liefdevolle barmhartigheid van de hemelse Vader, die zijn zon laat opgaan over goeden en kwaden. De eigenschap van zachtmoedigheid spreekt de ernst niet tegen, maar vult die aan en onderhoudt een bepaalde spanning ermee. Deze spanning is voelbaar in het slot van Jezus’ zelfopenbaring: ‘Neem mijn juk op uw schouders en leer van mij: Ik ben zachtmoedig en nederig van hart; en gij zult rust vinden voor uw zielen, want mijn juk is zacht en mijn last is licht’ (11,29-30). Het christelijk bestaan is een volstrekt ernstige aangelegenheid: onze eeuwige toekomst hangt

ervan af. Maar de diepste kern ervan bestaat in een geraakt worden door Gods nederige zachtmoedigheid in Jezus Christus.

♦Besluit

Matteüs heeft uit zijn schat 'nieuw en oud te voorschijn gehaald' (13,52), zoals het een christelijke schriftgeleerde past die onderwezen is in het Rijk der Hemelen. Hij heeft er een evenwichtig, rijk en overzichtelijk evangelie mee opgesteld. Het kende daarom vrij vlug een zeer grote verspreiding. Het werd het meest gelezen en het meest uitgelegde evangelie: het 'eerste' evangelie! Eeuwenlang - tot aan het laatste concilie - heeft de liturgie haar zondagslezingen voor het overgrote deel genomen uit dit evangelie. Want rijker, vollediger en klaarder dan elders, vond zij in het evangelie volgens Matteüs het levende woord van Jezus Christus, haar Heer, Heiland en Leraar.

Adelbert Denaux

Matteüs / Caravaggio

Literatuur

- P. SCHMIDT, Het Evangelie volgens Matteüs, in J. FOKKELMAN & W. WEREN (red.), *De Bijbel literair: Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*, Zoetermeer & Kapellen, 2003, pp. 499-512.
- H. SERVOTTE, *Matteüs literair: Oud en nieuw*, Averbode & Baarn, 1997.
- F. VAN SEGBROECK (red.), *Matteüs opnieuw* (Verslagboek Vliebergh-Sencie-Leergang. Afdeling Bijbel 1998), Leuven & Amersfoort, 1999.
- W. WEREN, *Matteüs* (Belichting van het Bijbelboek), 's-Hertogenbosch & Brugge, 1994.
- W. WEREN, De geschiedenis en sociale situatie van de gemeente rond Matteüs, in: H.J. DE JONGE e.a. (red.), *Vroegchristelijke gemeenten: Tussen werkelijkheid en ideaal*, Kampen 2001, pp. 100-114.
- W. WEREN, Matteüs, in K. SPRONK & A. VAN WIERINGEN (red.), *De Bijbel theologisch: Hoofdpijnen en thema's*, Zoetermeer 2011, pp. 139-147.
- W. WEREN, 'Deel 1: Het Evangelie van Matteüs', in Idem, *Rode draden in de evangeliën*, Antwerpen & Utrecht 2018, pp. 20-93.

Het monument van de Bergrede

De Bergrede blijft ons fascineren. We mogen er nog zoveel over gelezen hebben, de teksten kunnen ons nog zo vertrouwd zijn, toch worden we telkens weer overrompeld wanneer deze teksten ons voorgedragen en voorgehouden worden. De Bergrede wordt wel eens dé programmatische rede van de nabijheid van het Koninkrijk van de Hemel genoemd. Hier leert de Jezusvolgeling hoezeer Tora en Evangelie samenhangen, hier wordt hij ingewijd in de jesuaanse benadering van de Tora en van de Wijsheid. Hier krijgt hij voorgehouden dat ‘Tora en Profeten’ bij elkaar horen en dat ze *te doen* zijn.

Maar wat is Tora eigenlijk? Martin Buber vertaalde Tora met *Weisung*, waarmee gezegd wil zijn: de Tora geeft *richting* aan ons leven, ze is een wegwijzer. Anders gezegd: de Tora is een *leidraad* om te kunnen leven in het land. Wanneer het volk de Tora ontvangt, bevindt het zich in de woestijn. Maar het is op weg naar het land dat beloofd is aan Abraham, Isaak en Jakob. En wat is het eigene van dat land: dat *God* daar ‘koning’ is, dat God daar bepaalt wat recht en slecht is en dat Hij alleen gediend moet worden. En dus kan dat land nooit onderworpen zijn aan machtswellustelingen die zichzelf op de voorgrond plaatsen. Voor tirannen is er in dat land geen plaats, want er is maar één *heer*, en dat is God. Zo begrijpen we dus dat de Tora een leidraad is om te leven in het land waar God koning is, anders gezegd: *een leidraad om te leven in het Koninkrijk van God*.

Zoals we weten wil de joodse Matteüs het woord ‘God’ niet zomaar in de mond nemen, als een vanzelfsprekendheid. Daarom vermijdt hij zoveel mogelijk het woord *God*, en gebruikt hij substituten. Zo’n substituuut is bijvoorbeeld *ha-Sjem: de Naam* (‘Uw Naam worde geheiligd!’). Een ander substituuut is *Hemel*, en zo spreekt Matteüs dus consequent over het *Koninkrijk van de*

Hemel in plaats van het Koninkrijk van God (zoals Marcus en Lucas doen).

Jezus kondigt deze *Weisung* over het Koninkrijk van de Hemel af op een berg. De oorspronkelijke Tora werd ook op een berg ontvangen, door Mozes. Jezus verkondigt geen nieuwe Tora, en hij is ook geen nieuwe Mozes zoals zo vaak wordt gesuggereerd. Maar wat hij wel doet is die Tora (en de Profeten) *gezagvol* interpreteren. Waaraan ontleent Jezus dit gezag? Aan het feit dat hij de messias is, de door God beloofde eindtijdelijke redder van Israël.

Gedurende zes zondagen wordt in de liturgie uit de Bergrede voorgelezen (4^e tot en met 9^e zondag door het jaar, A). Zes zondagen achter elkaar kunnen we ons dus laven aan deze inspirerende teksten. Misschien kunnen we de parochianen helpen door ze bij de eerste van die zondagen de volledige tekst van de Bergrede in de vorm van een boekje te geven en ze te vragen die tekst een paar keer in zijn geheel te lezen. Dan zijn ze al een beetje voorbereid op wat komen gaat, en kan er een interessante dialoog ontstaan tussen de predikant en de toehoorders. Uiteraard is het ook mogelijk dat de parochieverantwoordelijke één middag of avond inlegt om duiding te geven bij de Bergrede als geheel. Daarnaast kan er wekelijks ook een groepje samen komen dat de teksten van de komende zondag op de wijze van de *lectio divina* samen doorneemt en bespreekt. Dat zijn even zo vele kansen om ‘het monument van de Bergrede’ niet zomaar aan ons voorbij te laten gaan. Laten we de kans die de liturgie ons biedt, benutten, en zo het kerkvormende aspect van de Bijbelse teksten volop recht doen.

De Bergrede is bij uitstek geschikt voor een mystagogische catechese, waarbij mensen aan de hand van deze jesuaanse rede ingewijd worden in het geheim van de nabijheid van het Koninkrijk (of Koningschap) van God. De Bergrede is ook universeel, zoals Pinchas Lapide terecht heeft onderstreept.³ Ook

³ Pinchas Lapide, *De Bergrede, utopie of program?* Ten Have, 1985³

voor niet-gelovigen of ‘andersgelovigen’ kan deze grote tekst een bron van inspiratie te zijn. Je hoeft het trouwens ook niet met alles eens te zijn, om je open te stellen voor een tekst die eeuw na eeuw diepe indruk heeft gemaakt op mensen. De Bergrede biedt zo ook de kans om een oecumenische of interreligieuze ontmoeting rond deze basistekst te organiseren.

♦Plaats van de Bergrede in het evangelie van Matteüs

De Bergrede is inderdaad de eerste grote redevoering van Jezus. Laten we eens zien wat er hieraan vooraf gaat:

- Mt 1,1-18 De afstammingslijst van Jezus, zoon van David, zoon van Abraham.
- Mt 1,18-24 De afkomst van Jezus *Immanuel*, via Maria en via Jozef.
- Mt 2,1-23 Koning Herodes (de Grote) vervolgt de pasgeboren *koning van de Joden*
- Mt 3,1-16 Optreden van Johannes de Doper: ‘Kom tot inkeer, want het Koninkrijk van de Hemel is nabij!’ Jezus laat zich dopen en ontvangt de heilige Geest
- Mt 4,1-10 De Geest drijft Jezus de woestijn in met als inzet: wat betekent het om ‘de zoon van God’ te zijn?
- Mt 4,12-25 Optreden van Jezus: ‘Kom tot inkeer, want het Koninkrijk van de Hemel is nabij!’.
Roeping van 4 Galilese vissers, gevolgd door een *summarium*: Jezus onderricht in de synagogen en geneest allen die lijden aan een kwaal.

Hoofdstuk 4 eindigt met de mededeling dat er een grote aantrekkingskracht uitgaat van Jezus: ‘Grote groepen mensen volgden hem, uit Galilea en Dekapolis, uit Jeruzalem en Judea en uit het gebied aan de overkant van de Jordaan.’ Hier sluit hoofdstuk 5 onmiddellijk bij aan. Zo wordt duidelijk dat de Bergrede – die maar liefst 3 hoofdstukken omvat – de eerste

grote rede is die te maken heeft met Jezus' aanzegging om tot inkeer te komen omdat 'het Koninkrijk van de Hemel' nabij is. De omvang van de rede zegt ook iets over het belang ervan.⁴

♦Opbouw van de Bergrede

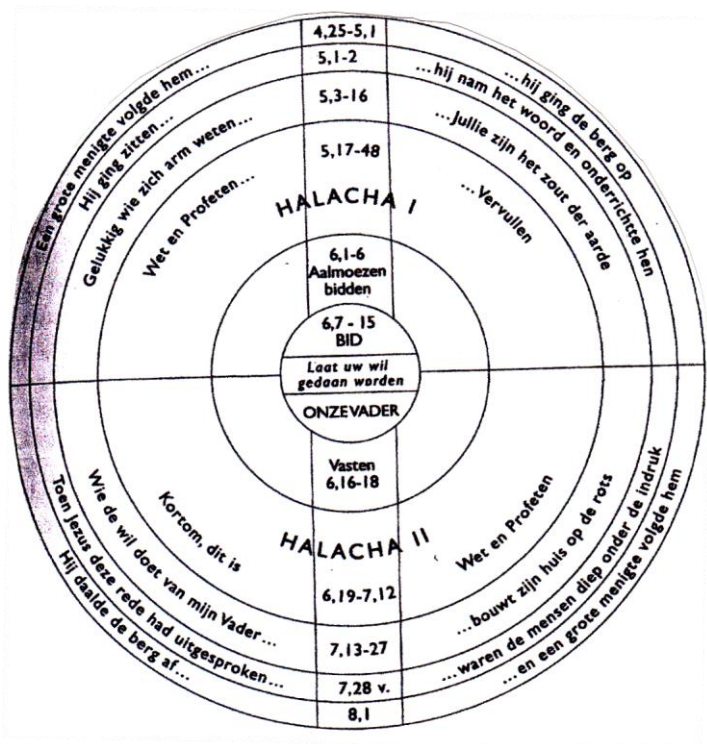
De evangelist Matteüs is een didacticus: hij heeft zijn evangelie een duidelijke indeling gegeven, zie daarvoor de bijdrage in dit nummer van prof. Adelbert Denaux (paragraaf 3: 'Structuur of een dubbel bouwplan'). Ook de Bergrede zelf is knap gestructureerd. Ik neem graag het schema over dat Peter Schmidt publiceerde in zijn studie over de Bergrede⁵: > volgende bladzijde

Cluny

⁴ De stof van de matteaanse Bergrede komt gedeeltelijk ook voor bij Marcus en Lucas. Parallele stof vinden we onder andere in de zogenaamde 'vlakterede' van Lucas (Lc 6,17-49). Er is in de Bergrede echter ook heel wat stof die we alleen bij Matteüs aantreffen. Voor een duidelijk overzicht, zie: Adelbert Denaux en Marc Vervenne, *Synopsis van de eerste drie evangeliën*, VBS Leuven, 1989.

⁵ Peter Schmidt, *Ongehoord. Christen zijn volgens de Bergrede*, Davidsfonds/Leuven, 2008, blz. 57.

Dit schema maakt het volgende duidelijk:

- De Bergrede is gestructureerd volgens twee elkaar spiegelende gedeeltes (boven en onder de horizontale streep) met 4 onderdelen:
 - Een grote menigte volgde hem & hij ging de berg op / hij daalde de berg af
 - Hij ging zitten en nam het woord / toen hij deze rede had gesproken...
 - Gelukkig wie zich arm weten... / Wie de wil doet van mijn Vader
 - Halacha I / Halacha II

- In het midden van deze viervoudige spiegelstructuur staat een trilogie over aalmoezen geven (1), bidden (2) en vasten (3).
- In het hart van de trilogie staat het Onzevader, met de centrale zin die karakteristiek is voor heel de Bergrede: 'Laat uw wil *gedaan* worden'.

Halacha is een Hebreeuws woord dat betrekking heeft op de levenswandel van de mens. De mens wordt opgeroepen om in de alledaagsheid van het leven 'te wandelen/gaan (*hlch*) met God'. In de rabbijnse literatuur staat *halacha* naast *haggada*, en allebei zijn we wezenlijk voor de Tora:

- *Halacha* slaat op de voorschriften van de Tora
- *Haggada* slaat op de verhalen van de Tora.

De twee houden elkaar in evenwicht, zijn zelfs met elkaar verstrengeld. Daarom is het ook verkeerd 'tora' te vertalen met 'wet', omdat je dan alleen maar naar de *halacha* verwijst, en de *haggada* veronachtzaamt. Zeg dus nooit 'wet' als je Tora bedoelt, maar 'onderricht' of 'leidraad'. Of zeg gewoon Tora!

Halacha I betreft Matteüs 5,17-48: de messiaanse rede over het 'oprichten' van de Tora. Er wordt dan ook veelvuldig geciteerd uit de Tora.

Halacha II betreft Matteüs 6,19-7,12.

Deze twee tekstcorpora zijn ook weer door een *inclusie* omgeven:

- Ik ben niet gekomen om Wet of Profeten af te schaffen, maar om ze tot vervulling te brengen (5,17)

- Behandel anderen dus steeds zoals je zou willen dat ze jullie behandelen. Dat is het hart van de Wet en de Profeten (7,12).

De afsluiting in Mt 7,12 is de zogenaamde ‘gulden regel’, die reeds op dezelfde wijze door rabbi Hillel als ‘samenvatting’ van de Tora naar voren was gebracht (*Talmoed Sjabbat* 31a).⁶ Hillel leefde van ongeveer 50 voor Chr. tot ongeveer 10 na Chr. en is een van de zeer invloedrijke farizeese Schriftgeleerden geworden van wie ook Jezus ongetwijfeld had gehoord.

Halacha II is in de strikte zin van het woord geen *halacha* (als commentaar op de voorschriften van de Tora⁷), maar bestaat meer uit algemene aanbevelingen (7 paragraafjes) in het genre van de *Wijsheidsliteratuur*⁸:

- Verzamel geen schatten op aarde (vv 19-21)
- Laat je oog helder zijn (vv 22-23)
- Je kunt geen twee heren dienen (vs 24)
- Maak je geen zorgen (over de dag van morgen) (vv 25-34)
- Oordeel niet over je broeder of zuster (7,1-5)
- Geef wat heilig is niet aan de honden (7,6)
- Vraag en er zal je gegeven worden (7,7-11)

⁶ Zie ook Tobit 4,15: ‘Doe een ander niets aan dat je zelf verafschuwt.’ (NBV)

⁷ Op dit punt verdient het schema van Peter Schmidt een kleine correctie.

⁸ In de NBV Studiebijbel kan men in de schoudernoten verwijzingen vinden naar Prediker, Job, Psalmen en Spreuken. De lezer wordt ook vaker verwezen naar De brief van Jakobus, een brief die eveneens sterk door het genre van de *Wijsheid* is bepaald.

Met behulp van deze structuur kan men het monument dat de Bergrede is gemakkelijker overzien. Het is tevens een goed handvat om de Bergrede te memoriseren (mystagogische catechese). Wie het schema uit het hoofd leert, kan gemakkelijker de onderdelen herkennen en plaatsen.⁹ We zullen in deze bijdrage kort ingaan op *halacha I*.

♦Halacha I – Het oprichten van de Tora

Dit tekst van *Halacha I* bestaat uit twee delen en een afsluiting:

- Het fundament: Jezus, de messias, is gekomen om Tora en Profeten te ‘vervullen’ (vv 17-20)
- 6 richtinggevende concretisering van het fundament (vv 21-47)
- Afsluiting: wees dus ‘volmaakt’ (vers 48)

Over het *fundament* is in de loop van de christelijke geschiedenis al veel te doen geweest. Wat is nu precies de status van de Tora en de Profeten nu Jezus is gekomen? Van de juiste visie op deze vraag hangt veel af! We geven daarom eerst de tekst zelf¹⁰:

- 17 Denk niet dat ik gekomen ben om de Tora of de Profeten
af te schaffen.
Ik ben niet gekomen om ze af te schaffen,
maar om ze op te richten.
- 18 Ik verzeker jullie: zolang de hemel en de aarde bestaan,
blijft elke jota, elke tittel in de Tora van kracht,
totdat alles gebeurd zal zijn.
- 19 Wie dus ook maar een van de kleinste/lichtste van deze

⁹ Het memoriseren van de teksten is bij de vormgeving van de Bijbelteksten altijd een belangrijk criterium geweest. Ook in de catechese is het aanleren van enkele belangrijke patronen een belangrijke ondersteuning in de initiatie.

¹⁰ Gebaseerd op de NBV, maar met kleine aanpassingen of alternatieven.

geboden afschaft
en aan anderen leert datzelfde te doen,
zal als de kleinste worden beschouwd (= zal ook te licht
worden bevonden)
in het koninkrijk van de hemel.
Maar wie ze onderhoudt en dat aan anderen leert,
zal in het koninkrijk van de hemel groot genoemd
worden.

- 20 Want ik zeg jullie: als jullie gerechtigheid niet groter is
dan die van de schriftgeleerden en de farizeeën,
zullen jullie zeker het koninkrijk van de hemel niet
binnengaan.

We noemen deze tekst het ‘fundament’, omdat het niet alleen het fundament is voor wat hierna volgt, maar ook het fundament voor elke omgang van christenen met de Schriften (= de Joodse Bijbel), met ‘Tora en Profeten’. De Tora – in de joodse literatuur vaak ook gebruikt als aanduiding voor de Schrift als geheel – blijft ook voor wie een Jezusvolgeling wordt, van kracht. Tora en Profeten moeten dus blijven klinken in de christelijke samenkomsten, ze blijven relevant en richtinggevend. Jezus zal in het hierna volgende laten zien hoe hij met die Tora omgaat, en ook dat is richtinggevend. Maar vooraleer dat te doen, moet de Tora als zodanig in alle opzichten veilig gesteld worden: wie suggereert dat de Tora voor christenen niet langer relevant is, is ontrouw aan het onderricht van Jezus.¹¹

¹¹ In de gemeente van Matteüs waren er allicht mensen die in deze richting dachten, vooral degenen die er als laatste bij gekomen waren: de niet-joodse christenen. Reeds in de eerste helft van de tweede eeuw zou de Kerk het moeten opnemen tegen Marcion van Sinope, die heel de Joodse Bijbel voorgoed uit de canon van de christelijke gemeente wilde schrappen. De ‘demon van Marcion’ is sindsdien nooit helemaal uit de Kerk verdwenen.

Omdat Jezus de messias is en de Zoon van de Allerhoogste, heeft hij de bevoegdheid om de Tora gezagvol te interpreteren.¹² Dat zal hij dan ook doen! Maar hij doet dit wel in overeenstemming met de farizese traditie waar een onderscheid gemaakt wordt tussen ‘zware’ en ‘lichte’ geboden. Uit een ‘zwaar gebod’ kan een ‘licht’ (of ‘klein’) gebod worden afgeleid. Een zwaar gebod is bijvoorbeeld: Pleeg geen moord. Men kan daar lichte geboden uit afleiden, dat wil zeggen stelregels formuleren die in zich reeds de kiem dragen tot het plegen van moord. Zo kan de stelregel ‘je zult niet pesten’ in de context van school of werk gezien worden als een ‘licht’ gebod dat, wanneer het overtreden ervan niet tijdig onderkend en gestopt wordt, kan leiden tot het doen (of ‘vervullen’) van het zware gebod: iemand door pesten zover drijven, dat deze een einde aan zijn leven maakt. In de ‘zes concretisering’ die na het fundament volgen (‘U hebt gehoord dat gezegd werd...’) zal Jezus laten zien hoe dit afleiden van lichte of kleine geboden in zijn werk gaat.¹³

Een belangrijk aandachtspunt hierbij is de juiste betekenisbepaling van het woord ‘vervullen’ (Grieks: *plèroô*). Het is duidelijk dat ‘vervullen’ niet kan betekenen: zo interpreteren dat ze niet langer relevant zijn (omdat ze *in Jezus* vervuld zijn). Uit de zes concretisering’ blijkt duidelijk wat we moeten verstaan onder ‘vervullen’: Jezus radicaliseert de voorschriften uit de Tora, hij laat er de uiterste consequenties van zien door er ‘lichte’ (maar daarom niet minder belangrijke!) voorschriften uit af te leiden.¹⁴ Het zware gebod ‘pleeg geen moord’ wordt toegelicht

¹² Vgl. Lucas 4,16-21! Zie ook Lc 2,46-47.

¹³ Er is wel verschil tussen de soorten commentaren die Jezus levert bij de 6 citaten uit de Tora. Zie ook: Peter J. Tomson, *‘Als dit uit de Hemel is...’ Jezus en de schrijvers van het Nieuwe Testament in hun verhouding tot het Jodendom*, B. Folkertsma Stichting voor Talmudica, Hilversum 1997, blz. 252-257 (‘De joodse wet in Matteüs’).

¹⁴ David Flusser geeft het Griekse woord voor ‘vervullen’ weer met ‘oprichten’: door zijn becommentariërende benadering ‘richt Jezus de Tora op’ in plaats van haar af te breken of te ontbinden (=

met het lichte gebod om zichzelf niet te blokkeren in blijvende toorn jegens een broeder of zuster (van de gemeente). Is deze radicalisering nu totaal nieuw? Nee, dat niet. We hoeven maar Leviticus 19 (verzen 17-18) te beluisteren om dat te beseffen:

‘Wees niet haatdragend.

Als je iemand iets te verwijten hebt, roep hem dan ter verantwoording

en laad niet omwille van een ander schuld op je door je te wreken of wrok te blijven koesteren.

Heb je naaste lief als jezelf. Ik ben JHWH.’

Nieuw is wel dat het Jezus is die dit zegt. En nieuw is ook dat Jezus Leviticus 19,17-18 koppelt aan Exodus 20,13 (‘Pleeg geen moord’). En nieuw is ook dat Jezus deze commentaar bij de Tora laat volgen door andere radicalisering, waardoor er een goed beeld ontstaat van wat Jezus van ons verwacht inzake de omgang met Tora en Profeten. Vóór alles wil Jezus voorkomen dat we er ons te snel van af maken, door te zeggen: ik heb de Tora vervuld, want ik heb nog nooit iemand gedood. De vraag die Jezus aan zijn volgelingen voorhoudt, luidt dan: ben je dan nooit wrok blijven koesteren tegen je naaste, je broeder of zuster? Of heb je nooit anderszins een weg bewandeld die het voorschrift ‘pleeg geen moord’ op de een of andere manier geweld aandeed?

♦Zes concretisering – géén ‘antithesen’

Het is gangbaar om de zes concretisering aan te duiden als de zes ‘antithesen’. Dit is echter een onjuiste term. Neem het eerste voorbeeld: ‘Pleeg geen moord’ is dan de these. Is ‘leef niet in (blijvende) woede jegens je broeder of zuster’ dan een ‘antithese’? Nee, natuurlijk niet. Het is daarom onjuist om de Griekse formule *egô de legô humin* te vertalen met: ‘*maar ik zeg*

krachteloos/onschadelijk te maken). Zie: *Tussen Oorsprong en Schisma. Artikelen over Jezus, het Jodendom en het vroege Christendom*, Folkertsma Stichting, Hilversum 1984, blz. 192-203.

jullie'. Het Griekse partikel 'de' is hier niet adversatief (creëert geen tegenstelling), maar *fortführend* zoals Duitstalige exegeten het genoemd hebben (met *explicatieve* functie).¹⁵ In de Nieuwe Bijbelvertaling heeft dit inzicht tot een nieuwe vertaling geleid: 'Jullie hebben gehoord dat destijds tegen het volk is gezegd: "Pleeg geen moord. Wie moordt, zal zich moeten verantwoorden voor het gerecht." En ik zeg zelfs: ieder die in woede tegen zijn broeder of zuster tekeergaat, zal zich moeten verantwoorden voor het gerecht.' Het zou de joods-christelijke dialoog werkelijk vooruit helpen, indien de christenen zouden stoppen met het spreken over de 'antithesen' in de Bergrede.¹⁶

¹⁵ Zie Christoph Dohmen & Franz Mussner, *Nur die halbe Wahrheit? Für die Einheit der ganzen Bibel*, Herder, Freiburg 1993, blz. 116, noot 57: "Eigentlich ist der Begriff 'Antithesen' mit Blick auf die Bergpredigt irreführend; man muss nämlich beachten, dass die Griechische Partikel *de*, gewöhnlich mit adversativem 'aber' wiedergegeben, häufig weiterführenden, überbietenden Sinn hat; so in fast allen 'Antithesen' der Bergpredigt: nicht 'aber Ich sage euch', vielmehr: 'ich sage euch *darüber hinaus*'." Zie ook: Jean Bastiaens, Oog voor oog, tand voor tand. Over ver-geld-ing en verzoening (Mt 5,38-39), in: Wim Weren & Niek Poulssen (red.), *Bij de put van Jakob. Exegetische opstellen*, Tilbur University Press 1986 (met name blz. 87). Het begrip 'antithese wordt ook besproken in: Paul Petzel & Norbert Reck, *Van Abba tot Zondebok. Een joods-christelijke dialoog over Bijbelse misverstanden*, Halewijn/Berne Media 2019, blz. 82-84 (daar wordt vermeld dat het begrip 'antithese' zou teruggaan op een boek van Marcion van Sinope!).

¹⁶ Ook in de vijfde concretisering van Jezus' omgang met de Tora, heeft de Nieuwe Bijbelvertaling een oude vaak in anti-joodse zin geïnterpreteerde vertaling gecorrigeerd, door niet te vertalen met 'Jullie hebben gehoord dat gezegd werd: "Oog om oog, tand om tand"', maar door te vertalen: 'Jullie hebben gehoord dat gezegd werd: "*Een oog voor een oog en een tand voor een tand*." En ik zeg jullie je niet te verzetten tegen wie kwaad doet, maar wie je op de rechterwang slaat, ook de linkerwang toe te keren.' Het uitgangspunt is immers, blijkens de teksten in de Tora, dat van de dader: ik, als dader, moet degene die ik een oog heb uitgeslagen, maximale compensatie (vergoeding) geven

♦Een charter van jesuaanse ethiek

De zes concretisering en geven in hun samenhang een sterk beeld van Jezus' omgang met de Tora en zijn geen toevallige 'voorbeelden'. Ze zijn fundamentele aanwijzingen van Jezus voor wie hem wil navolgen. Ze vormen een charter. Ze gaan over:

- het omgaan met gevoelens van wrok en haat binnen de messiaanse gemeenschap (1)
- over overspel en het omgaan met de seksuele begeerte (2)
- over de bescherming van de vrouw, die niet zomaar met een scheidingsbrief mag weggestuurd worden (3)
- over het afleggen van eden en de waarachtigheid in het spreken (4)
- over het omgaan met aangedaan geweld en geweldloos verzet ('een oog voor een oog') (5)
- en ten slotte over de omgang met wie 'anders' is of zelfs je vijand is (6).

Dit charter verdient telkens weer bespreking binnen de lokale gemeente (de kerkgemeenschap ter plaatse). Het zijn immers bij uitstek vragen die het functioneren van een gemeenschap, van een Godsvolk, aangaan. Wanneer men deze zes aanwijzingen van Jezus serieus neemt, ze bespreekt en legt op de situatie waarin de gemeenschap zich op dat moment bevindt, valt er ongetwijfeld veel te leren.

En *leren*, daar is het Matteüs om te doen!

Jean Bastiaens

voor het verloren oog, en hem zo *als het ware* een nieuw oog teruggeven ('*ik geef een oog voor een oog*'). De zegswijze heeft dus niets (meer) te maken met equivalente wraakneming (dat zou zijn: '*ik neem een oog voor een oog*'). Zie hiervoor het in de vorige voetnoot genoemde artikel van Jean Bastiaens.

Johannes de Doper historisch benaderd

♦ **Inleiding**

Tijdens de advent, de kersttijd en in de eerste weken door het jaar horen we, zowel in de zondagsliturgie als op weekdagen, lezingen waarin Johannes de Doper op z'n minst ter sprake komt en vaak zelfs centraal staat¹⁷. Volgens de evangeliën heeft Johannes de Doper dan ook een aanzienlijke rol gespeeld in het openbare leven van Jezus van Nazaret, in het bijzonder aan het begin ervan. De evangeliegetuigenissen over deze figuur lopen echter uiteen. Zo is het uniek voor het Lucasevangelie om Johannes de Doper te presenteren als een verwant van Jezus (hun moeders waren volgens Lc 1,36 familie van elkaar). Volgens het Marcusevangelie is het niet duidelijk of Johannes in Jezus degene heeft herkend die hij aankondigde als 'de sterkere na mij' (Mc 1,7). Volgens het Matteüsevangelie daarentegen heeft Johannes Jezus onmiddellijk als dusdanig herkend en haastte hij zich om openlijk zijn ondergeschiktheid ten aanzien van Jezus te belijden alvorens Hem te dopen (Mt 3,13-15). Het Johannesevangelie tenslotte rept merkwaardig genoeg met geen woord over Jezus' doopsel door Johannes en noemt hem niet één keer 'de doper'.

Wat de vier evangeliën al dan niet over Johannes de Doper verhalen en hoe ze dit hebben verwoord, is onmiskenbaar gekleurd door hun visie op Jezus de Christus – dat wil zeggen de 'messias' – en zijn verhouding tot Johannes. Westerlingen, weetgierig naar wat er 'werkelijk' is gebeurd, vragen zich dan af: is het mogelijk om in de evangeliegetuigenissen glimpen op te vangen van de historische Johannes de Doper zoals hij eind de jaren 20 van onze tijdrekening aan de oevers van de Jordaan actief is geweest? De Amerikaanse katholieke priester en exegeet

¹⁷ Mijn dank gaat uit naar Jaak Pauwels voor zijn bijdrage tot een vlottere leesbaarheid van deze tekst.

John Paul Meier (°1942) heeft daartoe een ernstige zoektocht ondernomen¹⁸. Door nauwgezet historisch-kritisch tekstonderzoek meent hij elementen uit de evangelieverhalen te kunnen weerhouden die terugvoeren naar de historische Johannes de Doper. In wat volgt vat ik zijn voornaamste conclusies samen.

1. Johannes' afkomst

J.P. Meier beoordeelt de kindheidsverhalen over Jezus en Johannes uit Lc 1-2 als uitgesproken literair en theologisch van aard. Daarom laat hij ze in zijn zoektocht naar de historische Johannes de Doper zo goed als terzijde. Slechts één element maakt volgens hem kans op een zekere historische waarde, namelijk het gegeven dat Johannes de enige zoon was van een priester die dienst deed in de tempel te Jeruzalem. Als dit de historische situatie is geweest, dan moet Johannes op een bepaald moment afstand hebben genomen van zijn plicht als zoon van een priester om in de voetstappen van zijn vader te treden. Verzakend aan zijn familiale en priesterlijke plichten, is hij dan de wildernis van Judea ingetrokken.

2. Johannes was een gezagvolle profeet die doopte

Naast de vier canonieke evangeliën beschikken we over één buitenbijbels getuigenis dat niet alleen het historische bestaan van Johannes maar ook zijn optreden als doper bevestigt. In *De oude geschiedenis van de joden* (boek XVIII, 116-119) van de

¹⁸ John Paul MEIER schreef de resultaten van zijn historisch onderzoek naar Jezus van Nazaret neer in de vijf delen tellende reeks *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus* (The Anchor Bible Reference Library), New York-London-Toronto-Sydney-Auckland: Doubleday. Het eerste deel verscheen in 1991, het laatste in 2016. In het tweede deel uit 1994 dat de ondertitel *Mentor, Message and Miracles* draagt, besteedt hij twee hoofdstukken aan de figuur van Johannes de doper (p. 17-233).

joodse geschiedschrijver Flavius Josephus (37/38 – ca. 100 n. Chr.) staat het volgende te lezen¹⁹:

[116] Sommige Joden zagen in de ondergang van het leger van Herodes de hand van God, die zich terecht gewroken zou hebben voor de straf die Herodes had voltrokken aan Joannes (*sic*) bijgenaamd de Doper. [117] Herodes had deze Joannes namelijk gedood. Joannes was een goed man. Hij riep de Joden op deugdzaam te leven, tegenover elkaar gerechtigheid te betrachten, en eerbied tegenover God, en zich door hem te laten dopen. Het eerste diende vooraf te gaan aan het tweede, want alleen dan was het dopen welgevallig in de ogen van God. De doop diende niet tot vrijstelling van zonden, maar was een manier om het lichaam ritueel te reinigen nadat ze daaraan voorafgaand hun ziel al gereinigd hadden door te leven in gerechtigheid. [118] Toen de mensen massaal toestroomden en ze door naar zijn woorden te luisteren bovenmate opgewonden werden, werd Herodes bang. Hij vreesde dat iemand die over zoveel overredingskracht beschikte, de mensen wel eens tot opstand zou kunnen oproepen. Het leek er namelijk op dat ze in alles zijn raad volgden. Hij vond het veel beter om, voordat er revolutie en ellende van zouden komen, zelf het initiatief te nemen en de man te doden dan om pas als het eenmaal zover was in te grijpen. Daar zou hij dan wel eens berouw van kunnen krijgen. [119] Herodes vertrouwde hem niet erg. Dus werd Joannes opgepakt, naar het eerder genoemde fort Machaerus overgebracht, en daar gedood. De Joden nu hielden het erop dat het leger ten onder was gegaan omdat God Herodes kwaad had willen doen en dat het een wraakactie was.

¹⁹ Overgenomen uit de editie vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. MEIJER en M.A. WES, Ambo/Anthos: Amsterdam, 1996, ⁸2014, p. 1163-1164.

Ondanks de verschillen tussen bovenstaande passage van Flavius Josephus en de evangeliën alsook tussen de vier evangeliën onderling, meent J.P. Meier op basis van deze vijf bronnen volgende gegevens over Johannes de Doper als historisch te kunnen weerhouden. Rond het jaar 28 van onze tijdrekening trad er in Palestina een joodse profeet op die werd beschouwd als een heilig man en een asceet. Zijn naam was Johannes en hij kreeg de bijnaam ‘de dooper’ omwille van het opvallende en ongewone ritueel dat hij stelde. Hij doopte op eigen gezag mensen ten teken van hun afzien van een zondig leven en hun voornemen om een nieuw, moreel zuiver leven te leiden. Daarmee trok hij massaal veel mensen aan. Omwille van Johannes’ grote invloed en/of de inhoud van zijn onderricht, liet Herodes Antipas, viervorst van Galilea en Perea, hem arresteren en terechtstellen. Ook na zijn dood begin jaren 30 genoot Johannes nog een hoog aanzien. Zo noteert Flavius Josephus hoe enkele joden, een paar jaar na Johannes’ dood, Herodes’ nederlaag door Aretas interpreteerden als een goddelijke wraakactie voor de moord op Johannes. De evangeliën en het boek Handelingen getuigen over de blijvende rivaliteit tussen leerlingen van Jezus en leerlingen van Johannes de Doper²⁰.

J.P. Meier vindt het belangrijk Johannes de Doper in de eerste plaats te beschouwen als een onafhankelijke joodse profeet met een eigen belang en betekenis die los staan van zijn connectie met Jezus van Nazaret. Flavius Josephus rept in zijn passage over Johannes de Doper met geen woord over Jezus van Nazaret, hoewel hij in een eerdere passage van zijn *Oude Geschiedenis* (boek XVIII, 63-64) reeds over Hem schreef. Dit bevestigt voor J.P. Meier dat Johannes in de ogen van joden uit de eerste eeuw betekenisvol is geweest, onafhankelijk van Jezus.

²⁰ Zie bijvoorbeeld Mt 9,14 par.; Joh 3,22-26; Hnd 19,1-7.

2.1. Johannes' prediking

Op basis van gegevens uit de vier evangeliën²¹ heeft J.P. Meier getracht het bovengeschetste beeld van Johannes' woorden en daden te verfijnen. Hij meent uit de evangeliën volgende historisch betrouwbare elementen over Johannes' prediking te mogen weerhouden. Johannes trad op als een charismatische, eschatologische profeet die grote groepen mensen op de been wist te brengen. Aan het halsstarrige Israël, dat als volk van het rechte pad was afgedwaald, kondigde hij een nakend oordeel aan. De toon van zijn boodschap was donker en dreigend, zelfs jegens degenen die de moeite namen om naar hem toe te komen. Hij verkondigde dat behoren tot Abrahams nageslacht op zich geen garantie bood om van het oordeel gespaard te blijven. Enkel innerlijke bekering van het hart, uiterlijke verandering van levensstijl en het ondergaan van Johannes' doopsel konden bescherming bieden tegen het verterende vuur dat ophanden was.

Johannes motiveerde zijn optreden niet: hij argumenteerde niet vanuit de Schrift, riep niet het gezag in van een vroegere leraar, verwees niet zoals de profeten naar een woord van de Heer dat tot hem was gekomen. Hij wist dat het einde nabij was en hoe men daaraan kon ontkomen, alsof hij intuïtief kennis had van Gods wil en plannen.

Naast het nakende oordeel kondigde Johannes ook de komst van een 'sterkere' aan. Deze zou sterker zijn dan hijzelf omdat hij met heilige Geest in plaats van met water zou dopen. Of Johannes met die 'sterkere' God zelf bedoelde of iemand anders – Michaël, Melchisedek, iemand als een 'mensenzoon', Elia, Mozes, een koninklijke messias – is niet duidelijk. Vermoedelijk omdat het ook voor Johannes zelf niet helder is geweest. Wel duidelijk voor hem was dat de Geest in de toekomst enkel zou uitgegoten worden over dié berouwvolle Israëlieten die Johannes met water doopte. Alle anderen wachtte het verterende vuur.

²¹ Met name Mc 1,2-8; Mt 3,1-12; Lc 3,1-20; Joh 1,19-39.

2.2. Johannes' handelen

J.P. Meier ziet, wat Johannes' daden betreft, volgende elementen als historisch-betrouwbaar. Johannes' actieterrein bestreek vooral de dorre wildernis aan de westelijke (in de landstreek Judea) en oostelijke (in de landstreek Perea) oever van de rivier de Jordaan, ten noorden van de Dode Zee. Zijn kleding van kameelhaar en zijn dieet van sprinkhanen en wilde honing passen perfect bij een leven als woestijnnomade. Ze onderstrepen het ascetische leven dat hij leidde. De bijnaam 'de doper' kreeg hij niet voor niets. Het meest bijzondere aan zijn optreden was immers dat hij zijn prediking liet gepaard gaan met een rituele onderdompeling in stromend water.

Johannes' doopsel is volgens J.P. Meier niet te vergelijken met andere 'waterrituelen' uit die tijd en streek. Zo waren er de rituele wassingen te Qumran en het rituele bad dat niet-joden ondergingen in de loop van hun bekering naar het jodendom (het zogenaamde proselietendoopsel). Bijzonder aan het doopsel van Johannes was dat het geen initiatierite was waarbij men toetrad tot een gemeenschap. De meeste mensen die zich door Johannes lieten dopen, keerden immers na hun doopsel gewoon terug naar huis en naar hun dagelijkse bezigheden. Johannes' doopsel was een eenmalige rite waarvan de betekenis nauw aansloot bij zijn eschatologische prediking over de nood aan bekering in het licht van het nakende oordeel. Het veruitwendigde op rituele wijze de innerlijke ommekeer van de dopelingen en hun voornemen om een nieuw leven te gaan leiden. Maar dit was volgens J.P. Meier slechts één betekenisdimensie van Johannes' doopsel.

J.P. Meier onderscheidt nog een tweede betekenisdimensie. Johannes zou zijn doopsel ook gezien hebben als een vorm van symbolische verkondiging. Hij zou zijn doopsel met water beschouwd hebben als een anticipatie op en een verzekering van de reiniging van zonde die de 'sterkere' na hem op de laatste dag zou bewerken door te dopen met heilige Geest. Meier acht het immers historisch waarschijnlijk dat Johannes 'een doopsel van bekering tot vergeving van zonden' heeft gepredikt (zie Mc 1,4).

Voor de vroege kerk is het gegeven dat ook Jezus het zonden-vergevende doopsel van Johannes heeft ontvangen geen evidentie geweest. Zij belijdt immers dat Jezus zonder zonde is en de bron van vergeving voor alle mensen. Dat zij in de evangeliën toch getuigt over Jezus' doopsel door Johannes is voor J.P. Meier een argument *pro* de historiciteit van het zonden-vergevend karakter van Johannes' doopsel. Het voldoet immers aan het zogenaamde 'verlegenheidscriterium' (*criterion of embarrassment*) voor historiciteit. Volgens dit criterium kan evangeliemateriaal dat de kerk, ook al tijdens de nieuwtestamentische periode, in verlegenheid bracht of voor theologische problemen stelde, moeilijk door de vroege kerk verzonnen zijn. Juist daarom geniet het een grote kans op historiciteit.

De charismatische Johannes was een eschatologische, dopende profeet die grote menigten mensen op de been bracht. Jezus was één van hen. Vanuit Nazaret in de landstreek Galilea reisde Hij enkele dagreizen ver naar de veel zuidelijker gelegen wildernis aan de Jordaanoever om er naar Johannes te luisteren en zich door hem te laten dopen.

3. Johannes doopte Jezus

De historiciteit van Jezus' doopsel door Johannes staat voor J.P. Meier buiten kijf. Het moet plaats gevonden hebben ergens in het begin van het jaar 28, kort vóór de aanvang van Jezus' eigen publieke optreden. Dat Jezus zich door Johannes liet dopen, laat toe enkele zaken over de aard van Jezus' religieuze ideeën aan het begin van zijn openbare leven vast te stellen. (1) Jezus erkende het gezag van Johannes als een eschatologische profeet. (2) Jezus stemde in met Johannes' boodschap, inclusief de consequenties ervan op vlak van innerlijke bekering en uiterlijke verandering van levensstijl. Volgens Meier mogen we Jezus' openbare leven beschouwen als de concrete gestalte die Hij aan zijn persoonlijke ommekeer heeft gegeven: van een eenvoudige werkmans uit Nazaret tot een man met een zending voor heel Israël. (3) Jezus beschouwde zichzelf als behorend tot het

zondige volk Israël dat bedreigd werd door Gods nakende oordeel en nood had aan vergeving.

De eerste christenen, zo blijkt uit de vier evangeliën, hebben geworsteld met het ongemakkelijke gegeven dat Jezus zich door Johannes liet dopen. Men wou immers vermijden dat Jezus daardoor aan Johannes ondergeschikt zou lijken. Het bracht het Johannesevangelie ertoe simpelweg te zwijgen over Jezus' doopsel door Johannes. De vierde evangelist vertelt wel over Johannes' dooppraktijk, maar noemt hem nergens 'de doper'. In plaats daarvan presenteert het vierde evangelie Johannes als de *getuige* bij uitstek die Jezus aanwijst als het licht, degene die vóór hem was, de Zoon van God, het Lam Gods²². Ook de synoptici hebben getracht mogelijke misverstanden naar aanleiding van Jezus' doopsel door Johannes te beperken. In hun relaas laten ze het eigenlijke doopgebeuren overschaduwd worden door een heuse Godsopenbaring die onmiddellijk op Jezus' doopsel volgt²³. Voor J.P. Meier is het verhaal van die Godsopenbaring een christelijke *midrasj* (commentaar) op Schriftteksten, bedoeld om van bij het begin klaarheid te scheppen over wie Jezus is: niemand minder dan Gods geliefde Zoon. Jezus' doopsel is vanuit de erop volgende Godsopenbaring vaak geduid als hét moment waarop Jezus zich voor het eerst van zijn ware identiteit bewust is geworden. J.P. Meier wijst dergelijke psychologiserende interpretatie van de hand.

Heeft Johannes de Doper in Jezus op het moment van zijn doopsel méér gezien dan slechts één van de velen die aan zijn prediking gehoor wilden geven en zijn doopsel verlangden? J.P. Meier meent van niet. Het getuigenis dat Johannes volgens Mt 3,14-15 en Joh 1,19-36 van Jezus aflegt, is voor hem toe te schrijven aan latere christelijke theologie.

²² Zie Joh 1,6-9.15.26-36.

²³ Zie Mc 1,9-11; Mt 3,13-17; Lc 3,21-22.

4. Jezus' relatie tot Johannes na zijn doopsel

De impact van Johannes op Jezus is volgens J.P. Meier niet te onderschatten en bleef ook na Jezus' doopsel doorwerken. Zo meent hij historische waarde te mogen hechten aan elementen uit Joh 1,29-51 en 4,1-3 die erop wijzen dat Jezus na zijn doopsel nog een tijdje als leerling bij Johannes is gebleven, dat Hij zijn eerste leerlingen uit het gezelschap rond Johannes heeft gerekruteerd en dat Hij tijdens zijn eigen openbare leven de rite van het dopen heeft verder gezet. Wat Jezus' prediking betreft, stelt J.P. Meier een duidelijke verschuiving vast ten opzichte van Johannes' verkondiging. Jezus plaatste, anders dan Johannes, Gods barmhartigheid en vergeving centraal. Hij maakte deze barmhartigheid ook ervaarbaar in de gezangen die Hij bewerkte en in de tafelgemeenschap die Hij met mensen van allerlei slag hield. Tegelijk was, in de lijn van Johannes, de eschatologische boodschap van Gods komende oordeel Jezus' onderricht niet vreemd²⁴.

In het onderdeelje over Johannes' prediking (zie 2.2) kwam reeds aan bod dat Johannes naast het nakende oordeel ook de komst van een 'sterkere na hem' aankondigde. Op het moment dat hij dit predikte, was het volgens Meier voor Johannes niet duidelijk wie die sterkere zou zijn. In Mt 11,2-6 en Lc 7,18-23 leest hij historisch authentieke aanwijzingen die erop duiden dat Johannes, eens Jezus volop actief werd, eraan twijfelde of Jezus de door hem aangekondigde 'komende' kon zijn. Jezus' optreden was dan ook alles behalve de één op één vervulling van Johannes' verwachting van een dreigend oordeel waaraan slechts door innerlijke en uiterlijke ommekeer te ontkomen viel.

Na zijn doopsel is Jezus een groot gezag aan Johannes de Doper blijven toekennen. J.P. Meier meent dat passages als Mt 11,7-9 par. en Mc 11,27-33 par. teruggaan op authentieke Jezus-woorden. Jezus geeft er blijk van een groot respect voor

²⁴ Denk bijvoorbeeld aan Jezus' eschatologische rede in Mc 13; Mt 24-25 en Lc 21.

Johannes. Hij erkende hem als een profeet, ‘zelfs meer dan een profeet’, en beschouwde zijn doopsel als ‘van de hemel’.

5. De dood van Johannes

J.P. Meier hecht weinig historisch belang aan het zeer legendarisch aandoende relaas dat evangelist Marcus in 6,17-29 brengt over Johannes’ dood. Het is een relaas dat sterk afwijkt van wat Flavius Josephus hierover schrijft. Op basis van de weinige overeenkomsten tussen beide versies, meent J.P. Meier volgende historische kern betreffende Johannes’ dood te kunnen distilleren. (1) Enige tijd na Jezus’ doopsel werd Johannes gearresteerd en vervolgens geëxecuteerd door Herodes Antipas. (2) Op de achtergrond van deze gebeurtenissen speelden Herodes’ huwelijksperikelen. Hij had zijn eerste vrouw verworpen en huwde met Herodias, die eerder gehuwd was met één van Herodes’ halfbroers (niet Filippus waarvan in Mc 6,17 sprake, maar een halfbroer die eveneens de naam Herodes droeg). (3) Terwijl Marcus een Galilese setting voor Johannes’ dood suggereert, meent J.P. Meier dat Flavius Josephus ook op dit punt dichter bij de historische waarheid zit. Flavius Josephus schrijft dat Johannes werd gevangengehouden en gedood in het fort Machaerus. Dat was gelegen in de landstreek Perea dat samen met Galilea het machtsgebied van Herodes Antipas uitmaakte. Tot Perea behoorde ook de oostelijke Jordaanoever ten noorden van de Dode Zee, een deel van Johannes’ actieterrein.

♦Tot slot

J.P. Meier’s historisch onderzoek naar de figuur van Johannes de Doper levert ons het beeld op van een eschatologische joodse profeet die ook los van Jezus betekenisvol is geweest voor zijn joodse tijdgenoten. Hij predikte over een nakend oordeel dat innerlijke en uiterlijke bekering noodzakelijk maakte. Hij liet zijn prediking gepaard gaan met het dopen van wie aan zijn woorden gehoor gaven. Jezus van Nazaret was één van de velen die zich

door Johannes aangesproken wisten. Hoe ongemakkelijk ook het gegeven, de evangelisten konden er niet omheen dat Jezus zich door Johannes heeft laten dopen. De impact van Johannes de Doper op het verdere leven en de prediking van Jezus van Nazaret is onmiskenbaar. Zonder de ontmoeting met Johannes de Doper had Jezus' openbare leven er ongetwijfeld enigszins anders uitgezien.

Bianca Lataire

De Jordaan, uitmondend in de Dode Zee. Actieterrein van Johannes de Doper

https://en.wikipedia.org/wiki/Jordan_River#/media/File:Jordan_River_-_Dead_Sea.png

Aankondigingen

Twee avonden over **Maria Magdalena** in *Het evangelie van Filippus* en in *Pistis Sophia*

Donderdag 13 en donderdag 20 februari 2020

Inleider: Jean Bastiaens

Telkens om 19.30 uur in Bijbelhuis Zevenkerken (€ 8,- per avond)

Woensdag 11 maart – 19.30 uur

Het passieverhaal in de versie van Matteüs

Inleider: prof. **Wim Weren**

Met aandacht voor de eigen accenten van Matteüs.

Plaats: Bijbelhuis Zevenkerken (€ 8,-)

Donderdag 26 maart 2020

Geloof of ongelof: het waagstuk van ‘geloven’ en van ‘niet-geloven’ – tegen de achtergrond van het denken van Martin Buber en Emanuel Levinas

Gesprek met prof. **Dirk De Wachter**

Plaats: Bijbelhuis Zevenkerken (€8,-)

Onder voorbehoud (volg de nieuwsbrief)

Lezen in de **Eerste brief van Paulus aan de Korintiërs**

6 namiddagen: donderdag 23 april, donderdag 30 april, donderdag 7 mei, donderdag 14 mei, donderdag 28 mei en donderdag 4 juni 2020

We lezen heel de brief van A tot Z, met aandacht voor de context, achtergronden, de retorische aard van de tekst enz.

Telkens van 14.30 tot 16.30 uur

Begeleiding: Jean Bastiaens

Plaats: Bijbelhuis Zevenkerken

Als de Stille spreekt. Een Bijbelse verkenning

Een hele dag onder leiding van schrijver en publicist **Leo Fijen**.
Woensdag 22 april, van 10.00 tot 16.00 uur, Bijbelhuis.

Godly Play: ontdek deze sterke initiërende methode in Bijbels geloven! Er zijn nog twee vertelmomenten in het Bijbelhuis voorzien: 5 februari 2020 (NM) en 27 mei 2020 (NM).
Raadpleeg onze website.

ZATERDAG 2 MEI 2020: BIJBELEVENT (heel de dag)

Thema:

De steppe zal bloeien... ?

Over schepping, klimaat en profetische kritiek.

We werken aan de hand van de verhalen in Genesis 1, Jeremia 4-7 en Marcus 7.

Met lezingen, werkwinkels en expo's. De dag wordt afgesloten met een optreden van Bart Moeyaert, die *De Schepping* en *Het paradijs* brengt.

Voor alle activiteiten: inschrijven via info@bijbelhuiszevenkerken.be

Voor meer informatie over inhoud, data, uren, plaatsen en inschrijvingsgelden: raadpleeg onze website: www.bijbelhuiszevenkerken.be of volg onze nieuwsbrief (u kunt zich hierop inschrijven via de website).

Inhoudsopgave nr. 27(2020)1

Ten geleide	Jean Bastiaens	1
Kleine inleiding op het Evangelie volgens Matteüs	Adelbert Denaux	2
Het monument van de Bergrede	Jean Bastiaens	9
Johannes de Doper historisch benaderd	Bianca Lataire	27
Aankondigingen		38

Het tijdschrift *Vrienden van Bijbelhuis Zevenkerken* verschijnt viermaal per jaar en besteedt vooral aandacht aan de band tussen Bijbel en Liturgie.

Redactie: Jean Bastiaens, Adelbert Denaux, Bianca Lataire, Benoît Standaert, Stany d'Ydewalle.

Abonnementenadministratie: Marleen Palfliet

(marleen.palfliet@bijbelhuiszevenkerken.be)

Eindredactie: Jean Bastiaens

Abonnementen: zie achterkant cover.

